Aleksandra Janowska
(Uniwersytet Śląski, Katowice)

Kilka uwag o rozwoju wtórnych przyimków przestrzennych

Wtórne przyimki przestrzenne na tle pozostałych jednostek przyimkowych zdecydowanie się wyróżniają, i to nie tylko liczebnie. Tworzą podstawowy zrąb tej klasy wyrazów, stanowiąc często podstawę krystalizowania się nowych form, nowych sensów. Przykładów wspomnianych przesunięć semantycznych historia dostarcza bardzo wiele; część z nich nadal jest wyrazista (np. *między: nie jedz ciastek między posiłkami*), część wymaga interpretacji historycznych (por. *wedle, w trakcie, zamiast, krom*). Oczywiście znacznym uproszczeniem byłoby stwierdzenie, że istnieje bezwzględna zależność i wtórność wszystkich funkcji przyimków od wartości przestrzennych, niemniej ów związek w wielu wypadkach łatwo udowodnić, zwłaszcza gdy sięgniemy po materiał historyczny¹.

¹ Przekonanie o roli wartości przestrzennych odnajdziemy w wielu publikacjach. Nawet jeśli nie zgodzilibyśmy się ze stwierdzeniem, że cały nasz język „jest utkany z przestrzeni” (Genette, 1976, s. 231), trudno byłoby zaprzeczyć, że wartości te stanowią podłoże wielu zmian językowych.

Szkoda zatem, że leksemy tego typu nie doczekały się pełnego opisu. Mamy opracowania dotyczące i współczesności, i historii przyimków wtórnych, w tym również przestrzennych, m.in. Ignacego Wątor (1976), Beaty Milewskiej (2003a), Marii Lesz-Duk (1993, 2010, 2011), oraz szereg szczegółowych analiz wybranych leksemów, ale brakuje bardziej gruntownego i jednocześnie nieco szerszego oglądu jednostek wspomnianej grupy. Pisząc o szerszym oglądzie, mam na myśli przede wszystkim problem ekwiwalencji przyimkowej, do tej pory w zasadzie omijany w analizach. Propozycje takich badań, jeśli chodzi o polskich lingwistów, odnajdziemy w pracach Czesława Lachura² i niewątpliwie warto się one szczególnej uwagi. Trudno bowiem zrozumieć historię omawianej klasy bez odwołań do szeregu granicznych faktów językowych, do całego spektrum procesów związanych z prepozycjonalizacją. Rozszerzenie opisu o poboczne procesy, zwiększenie pola badawczego pozwala dostrzec dynamizm zjawisk (por. Janowska, 2015).

Niniejszy artykuł stanowi swoiste podsumowanie dotychczasowych badań; próbę ogólnego spojrzenia na ewolucję przyimków przestrzennych i wydobycia najbardziej charakterystycznych cech ich ewolucji. Klasę przyimków traktuję jednak szeroko, szerzej niż do tej pory, uwzględniając również formy ekwiwalentne, choć wymagają one jeszcze dokładniejszych badań³. Dodam, że – tak jak wskazuje tytuł artykułu – opis nie jest pełny, stanowi z konieczności wybór problematyki.

1. Wtórne przyimki przestrzenne to rozbudowana w polszczyźnie klasa wyrazów i – co ważne – w dalszym ciągu ulegająca rozszerzeniu. Pierwsze poświadczenia pojawiają się już w dokumentach staropolskich, por. np. *śród* (*śrzód*), *podle*, ale – jak podkreśla Zdzisława Krążyńska – przekształcenia morfologiczne niektórych z nich wskazują na archaiczność zjawiska (Krążyńska, 2006, s. 92). W następnych wiekach odnajdujemy w tekstach coraz wyraźniejsze sygnały nasilających się procesów prepozycjonalizacji.

Proweniencji przyimków przestrzennych, tak jak i innych, powinniśmy szukać głównie wśród przysłówków, rzeczowników (Janowska, 2015). Naj-

² Definicję ekwiwalentu podają za Lachurem: „formy wyrazowe innych części mowy, które w określonych warunkach kontekstowych pełnią funkcje przyimka, pozostając przy tym w ramach swojej części mowy” (Lachur, 2010, s. 88).

³ W artykule za podstawę analizy, jeśli chodzi o współczesny język polski, przyjmuję klasyfikację zaproponowaną przez Beatą Milewską (Milewska, 2003a, 2003b).

bardziej charakterystyczne są dla nich jednak dwie grupy: formy typu *blisko* i tzw. przyimki złożone.

Wskazane jednostki, takie jak *blisko*, zwracają szczególną uwagę ze względu na pewną swoistość: mogą pełnić funkcję i przyimkową, i przysłówkową. W języku polskim, zarówno współcześnie, jak i dawniej, odnajdziemy sporą grupę tych specyficznych form (np. *bliżej, dokoła, dookoła, naokoło, naprzeciw, naprzeciwko, niedaleko, nieopodal, niżej, obok, opodal, poniżej, pośrodku*). Są o tyle trudne do analizy, że owe własności przynajmniej części z nich widzimy już od najdawniejszych, prasłowiańskich czasów⁴. Toczono spory o status tego typu jednostek, ale z pewnością stanowią one wyrazisty przykład ścisłych związków obu części mowy. W tym miejscu, ze względu na to, jak skomplikowana jest to materia, odsyłam jedynie do podstawowej literatury⁵.

Drugą specyficzną grupę, związaną *par excellence* z funkcjami przestrzennymi, stanowią tzw. przyimki złożone, tworzone na bazie przyimków właściwych, por. *zza, poza, spoza*. Niewielki to zbiór, powstały dość późno, niemniej istotny w rozwoju form o funkcji relacyjnej (Lachur, 1999, 2011; Janowska, 2015).

Jeśli chodzi o model strukturalny, to na uwagę zasługują przyimki ukonstytuowane z wyrażen przyimkowych. Ich liczba podawana jest różnie w zależności od przyjętych procedur badawczych. Bez wątpienia jednak jest to model ekspansywny i w wypadku interesującego nas zbioru, i we wszystkich innych grupach przyimkowych. Dodajmy, że proces uprzyimkowania wiąże się tu często z adwerbializacją, por. *obok, podle*. Do nowszych jednostek o funkcji przestrzennej zaliczyć można np. *na początku, w ramach, z głębi, u góry*, a także dyskusyjne, jeśli chodzi o status: *od strony, w kącie* itd. Warto o tej grupie wspomnieć też ze względów metodologicznych, sprawiają bowiem najwięcej problemów zarówno badaczom współczesnej polszczyzny, jak i historykom języka.

Już od co najmniej XVI wieku odnajdujemy coraz więcej przykładów wyrażania różnych konfiguracji przestrzennych za pomocą rozbudowanych konstrukcji przyimkowych, z dodatkowym elementem uszczegółowiającym tę

⁴ I tak przykładowo wymieniony wyżej leksem *blisko* to już w prasłowiańszczyźnie, jak zaznaczają autorzy *Słownika prasłowiańskiego*, nie tylko adverbium, lecz także praepositio.

⁵ Por. np. Klebanowska, 1971, s. 5; Karolak, 1993, s. 435; Danielewiczowa, 2011, Zaron, 2005, Węgiel, 2000, Janowska, 2015. W artykule uznaję, aby uprościć wywód, relację przysłówków > przyimek.

relację. Nawet jeśli są to często konstrukcje okazjonalne, nieutrwalone w języku, stanowią ważne świadectwo toczących się przeobrażeń, por.

*Były też przed braną we wewnętrzną komory śpiewakow w sieni we wewnętrznej/ która jest **przy stronie** brany północnej/ [...] jedna przy stronie brany od wschodu słońca* BibRadz Ez 40/44 (6) (SXVI, 1966–2012)

*Szosta rota **na przodku** czoła stawiała po lewej stronie, także przed orłem i znaki cesarskimi.* BielSpr 12, 14. 18. 18v (SXVI, 1966–2012)

*Nie aby przed ludźmi z tym popisali/ ale aby to jako **przed oblicznością** Boga samego czynili* CzechRozm 71v. (SXVI, 1966–2012)

*[...] Ci naprzód nauczylili [...] chleba **z wnętrza** ziemie ostrym pługiem sięgać [...]* StryjPoczął 156 (SXVI, 1966–2012)

*zaś ci (są) krolowie (tej) ziemie [... Krol Jerycha jeden/krol Haja który [leży] **po boku** [ex latere] Betela/ jeden.* BudBib 12/9; KochPs 170; (SXVI, 1966–2012)

*... ktore [kapłanów] byli postanowili królowie Jehudscy/ aby kadzili po wyżkach/ po gorach Jehudskich/ i **w okolicach** Jeruzalima* BudBib 4.Reg 23/5 (SXVI, 1966–2012).

Oczywiście mowa w tym miejscu o ekwiwalentach, jak starałam się pokazać za pomocą podanych przykładów, bardzo różnorodnych. Branie ich pod uwagę w analizach historycznych z jednej strony pozwala opisać podłoże kształtowania się interesującej nas klasy, z drugiej – nieco „łagodzi” problemy interpretacyjne, niezwykle trudno bowiem w materiale historycznym wydzielić grupę jednostek, którym przysługiwałoby według współczesnej klasyfikacji miano przyimka (Janowska, w druku). Warto i to mieć na względzie, że stanowią ważny element opisu przestrzennego, bez względu na status. Do tego zagadnienia jeszcze powrócę.

2. Cechą szczególną omawianej klasy wyrazów jest rozległa wariantywność (mocno też powiązana z wariantywnością przysłówków), niespotykana w takiej skali w innych grupach przyimkowych⁶. Przyczyn opisywanego zjawiska jest wiele.

Jedna z nich to wielość konstrukcji składniowych o funkcji przestrzennej, z których mogą wykształcić się przyimki wtórne. Chodzi np. o zbliżone semantycznie wyrażenia przyimkowe typu *o bok, u boku, wedle boku, z boku,*

⁶ Oczywiście, podobne szeregi odnajdziemy też w innych zbiorach przyimkowych, np. *miał, namiast, wmiast, zamiast* itd. Zob. Frankowska, 1990.

podle boku, pod bokiem, szczególnie liczne w wypadku struktur adlatywnych i lokatywnych. Różnorodność konstrukcji to przede wszystkim ważne świadectwo wagi wskazywanej wartości przestrzennej.

Wariantywność, o której mowa, związana jest także z wypełnianiem danego schematu składniowego różnymi rzeczownikami. Stąd też bliskie sobie znaczeniowo np. współczesne *we wnętrzu, w środku* itd.

Charakterystyczna dla przyimków przestrzennych (i ich ekwiwalentów) jest rozmaitość modeli strukturalnych. Oto jeden z przykładów długiego szeregu bliskoznaczników opartych na jednym rdzeniu *blis*: *blisko, blisku, w bliskości, poblizu, poblisko, poblížej, w poblizu* itd. Są to jednostki strukturalnie związane z wyrażeniami przyimkowymi, przysłówkami. Podaję przykładowo wybrane użycia:

*Zaprawdę wszako **blizu** bojących sie jego zbawienie jego (prope timentes eum salutare ipsius) Fl 84, 10, sim. Puł (Sstp, 1953–2002);*

*Jakoż PP Rotmistrze ktorzy sam są widzę żeby radzi byli. widząc te pericula **tu poblizu** Lwowa roty swe mieli. ActReg 48, 143 (SXVI, 1966–2012)⁷;*

***W bliskości** tych **gór** mieli stacje swoje Moabitowie, Amalecytowie, Madianitowie, Idumejczykowie B. Chmielowski Nowe Ateny (Korpus GT, b.d.);*

*Niektórzy ichm. czeladź **poblížej** Wisły konsystencje mających skutę i statki szlacheckie zatrzymują, rewidują AktaKraK III 1622, 60 (KSXVII/XVIII, b.d.).*

Warto zwrócić uwagę na rozszerzenia składu przyimkowego, które wyrażonej dostrzec można w przyimkach wywodzących się z przysłówków, takich jak *podłuż (po dłuż) – w podłuż, wzdłuż – na wzdłuż*. Ze względu na bardzo wyraźny związek obu klas nie sposób analizować budowy przyimków bez kontekstu adverbialnego. Przyczyna rozbudowy tych właśnie jednostek jest zapewne związana z potrzebą wypełnienia pewnego schematu składniowego, wymagającego wyrażenia przyimkowego (*quasi*-wyrażenia przyimkowego), z upodobnieniami typu *w podle, w sąsiedztwie, w okolicy*. Chodziłoby zatem o dość mechaniczne procesy, których efektem było wzmocnienie semantyczne (Janowska, 2015).

Wariantywność sprzyja, naturalnie, specjalizacji semantycznej jednostek przyimkowych. Nic więc dziwnego, że wyznaczają coraz bardziej szczegółowe

⁷ Częściowo wykorzystuję przykłady, które umieściłam w *Słowniku zapomnianych wyrażen funkcyjnych* (Pawelec, 2015).

relacje przestrzenne, choć przecież już w staropolszczyźnie opis taki cechuje się stosunkowo dużą dokładnością⁸. Nie tyle wprowadzają nowe jakości, ile wyrażają „nieporównanie większą liczbę bardzo subtelnych i często nader złożonych relacji” (Lachur, 2011, s. 126).

Powtórzmy jeszcze raz: synonimy dla badacza historii mają też jednak inną wartość – pozwalają dostrzec preferencje w opisie przestrzeni.

3. Z tak dużą wariantywnością wiążą się też stosunkowo duże przeobrażenia w zasobie przyimków i wyrażen ekwiwalentnych. W XVI–XIX wieku ich liczba wzrasta znacząco, o czym wielokrotnie już pisano (por. Lesz-Duk, 1993, 2011). Nie tylko jednak pojawiają się nowe jednostki leksykalne, lecz także odnajdujemy sporo przykładów rugowania z języka starszych form. Jest to proces, jeśli chodzi o skalę zjawiska, bardzo specyficzny dla przyimków przestrzennych. Swoisty „ruch” – zarówno pojawianie się, jak i zanikanie przyimków (ekwiwalentów) – również stanowi świadectwo żywotności procesów prepozycjonalizacji i na pewno wymaga dokładniejszych analiz. Wypieranie niektórych jednostek widoczne jest zwłaszcza wśród leksemów z tym samym rdzeniem, to naturalna rywalizacja konstrukcji starych z nowymi. I tak przykładowo z form związanych z *przek* zachowane zostało we współczesnej polszczyźnie w zasadzie tylko w *poprzek*, odeszły w zapomnienie przyimkowe *na przek*, *poprzecz*, *poprzek* (por. np. *Progi poprzek łoża armatniego mają być bardzo ciasne i na węgielni i śmigę robione i zdjęte dobrze sworniami*. L (SWar, 1900–1927); *Na południe pokarmuje [król] w chruścianej kotarze, zydeł mu czynią, kołków w ziemię kilka wbiwszy jako rozsoszki, a na przek drugich kilka położywszy* PiotrDzien 290 (SXVI, 1966–2012)⁹. W rywalizacji zwyciężają zwykle formy bardziej rozbudowane, wtórne, por. zanik *przeciwo*: *Przyjaciele moi i bliźni moi przeciwo mnie przybliżyli się są i stali są* Fl 37, 11 (Sstp, 1953–2002) (dziś *naprzeciw(ko)*); *podal (od): Jagnię [...] i owcę [...] skryjesz między cyprysy podal grobowca*. Wysp. (SWar, 1900–1927) (dziś *opodal*, *nieopodal*). Nie jest to jednak regułą, niektóre innowacje mają bowiem charakter efemeryczny (por. np. *napośród: Ale smutno z pod powały, z za listwy rzeźbionej pięknie, gadzikiem strojnej i o zdobnych wspornikach, patrzyli się napośród izby*. Tet.

⁸ Por. np. uwagi o wyznaczaniu perlatywności w staropolszczyźnie Thomasa Menzela (2007).

⁹ Dotyczy to w również przysłówków. Jak już zaznaczałam, nie da się oddzielić w analizie tych dwóch kategorii.

(SWar, 1900–1927); *na wzdłuż*: *Bateria zaczęła krótko temperowanymi szrapnelami prac na wzdłuż ulicy Rozwad 160* (SDor, 1958–1969)).

Mówiąc o efemeryczności pewnych modeli strukturalnych, należy też odnotować spektakularne wycofywanie się niektórych przyimków złożonych z *po*, których ekspansja była krótkotrwała: zanikł *poprzed* (tym samym również *spoprzed*), rzadki jest *popod* (*spopod*), por. np.

*...druga ceremonia, iż trupa **po przed** bramę zamku tego niosąc, na ziemi go kładą na znak subiekcji Turkom.* B. Chmielowski, *Nowe Ateny* (Korpus GT, b.d.);

*Most osobliwy na tymże źródle, że **po pod** niego statki, commodissime prowadzić może* B. Chmielowski, *Nowe Ateny* (Korpus GT, b.d.).

Przyznać jednak należy, że sporadycznie pojawiały się te jednostki nawet w XVIII i XIX wieku. Ich zanikanie związane jest przede wszystkim z brakiem wyrazistości semantycznej.

Czasem przyimek pozostaje, wycofuje się tylko z funkcji przestrzennej. Podaję przykładowo *mimo*, *prócz*, choć jest ich znacznie więcej:

*Jechał po kilku dni onże człowiek **mimo** ono miejsce.* RejZwierc 101 (SXVI, 1966–20120);

*A ty abatysze, ktore dla słusznej przyczyny spuszcza[ją] [urząd], mają być w poczliwości (miane), tak w klasztorze jako **procz** klasztora.* StatNorb 36, 57 (SXVI, 1966–2010).

Odrębnym zagadnieniem jest cała gama ekwiwalentów, wyrażen przyimkowych dążących w historii do leksykalizacji, a jednak nieprzekształcających się w pełni w przyimki przestrzenne. Zdarza się tak nawet wtedy, gdy tworzą bliskoznaczną grupę, co świadczyłoby o ich ekspansji. Tak stało się przykładowo ze wskazaniem bliskości przez konstrukcje metaforyczne: *u progu*, *u bram*, *u wrót*:

*(...) ruszył na południe i rozłożył się pod zasłoną murów Kamieńca zamierzając spędzić tam podjazdami całą orde i ściągnąwszy nagle wszystkie siły, zgnieść ją **u progu** Rzpltej.* (SGeogr, 1880–1902, s. 386);

*... jednakże rzadki gość w O(wrucz), bo jako sługa pograniczny, wciąż czuwał **u wrót** kraju.* (SGeogr, 1880–1902, s. 775);

*Dom brandeburski znacznemi posiadłościami utworzył tuż **u bram** Rzeczypospolitej* (Antoni Walewski, *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kaźmierza, 1655–1660*. Tom 1. Kraków 1870, s. 243).

Z tych trzech wyrażen jedynie *u progu* we współczesnym języku uzyskało w pełni status przyimka i to tylko w funkcji temporalnej (por. Milewska, 2003b).

4. Nie tylko jednak zmiany pod względem formalnym są istotne w ewolucji przyimków przestrzennych. Ważne są również przeobrażenia funkcyjne. Rozwój interesującej nas klasy mocno sprzężony jest z funkcjami przyimków tzw. właściwych, które wyznaczają w polszczyźnie kierunek ewolucji całej klasy form wtórnych. Już od co najmniej prasłowiańszczyzny wykrystalizował się stabilny obraz relacji przestrzennych, któremu podporządkowane zostały podstawowe funkcje przyimków pierwotnych, a za nimi także przyimków wtórnych.

Po prasłowiańszczyźnie język polski odziedziczył stosunkowo rozbudowany system i przysłówkowego, i przyimkowego wskazywania relacji latywnych i lokatywnych, a właściwie należałoby powiedzieć: przyimkowo-przypadkowego. Przejął charakterystyczne cechy, przede wszystkim szczegółowe wyróżnianie w opisie językowym relacji bliskości (niewielka odległość, styczność, wewnątrz) w odróżnieniu od dość ogólnie wskazywanych treści ablatywnych czy znacznych odległości. To szczególne wyróżnienie zachowane zostało do dziś. Zwraca uwagę bowiem rozrost przyimków wtórnych o funkcji adlatywnej, lokatywnej, co dobrze dokumentuje lista sporządzona przez Beatę Milewską (2003a), por. *we wnętrzu, w głębi, w obrębie, nieopodal, u boku, w pobliżu, na końcu, poniżej, na wprost, naokoło, w pobliże* itd.

Wskazanie na oddalanie lub znaczną odległość między lokalizatorem a obiektem odnajdziemy głównie w przyimkach wtórnych z rdzeniem *-dal-* i zaledwie w paru innych przyimkach ablatywnych typu *spośród, z głębi*. Mowa oczywiście o konstrukcjach spetryfikowanych, ale i pośród wyrażen pełniących funkcję ekwiwalentów odnaleźlibyśmy zapewne podobne proporcje.

Swoisty wyjątek, jeśli chodzi o relację oddalania, stanowi grupa przyimków prefigowanych typu *znad, spod*, które powstały jako opozycja semantyczna wobec konstrukcji typu *nad* + biernik. Jest to, jak sądzę, jedna z ważniejszych zmian, jeśli chodzi o rozwój przyimków.

Ogólnie jednak można powiedzieć, że dysproporcja między wskazaniem ‘zbliżanie – oddalanie’, ‘blisko – daleko’ z biegiem lat nie zmniejsza się, a wręcz przeciwnie.

Rozrost wyznaczników adlatywności jest zatem, jak widać, przynajmniej częściowo pochodną stanu prasłowiańskiego. I jest to nie tylko kwestia stabilności niektórych jednostek leksykalnych. Część przyimków wtórnych wywodzi się z wyrażen przyimkowych, składających się z przyimka o funkcji przestrzennej i rzeczownika dookreślającego tę relację, por. *w środku, z głębi,*

w sposób naturalny zatem powieli schematy przestrzenne¹⁰. Wszystko to każe zastanawiać się, czy rzeczywiście mamy do czynienia z celowościowym charakterem zmian, czy mówić należałoby raczej o „sile bezwładu” zachodzących procesów. Być może to też jest przyczyną, że w staropolszczyźnie – jak zaznacza Krążyńska – „swobodniej niż w relacjach przestrzennych wtórne przyimki funkcjonują w zależnościach oddalonych od znaczenia przestrzennego, stanowiących transformacje tych pierwszych” (2006, s. 92).

Przemiany tej klasy wyrazów należałoby skonfrontować nie tylko z rozwojem przyimków właściwych, lecz także z ewolucją innych jednostek wyznaczających relacje przestrzenne. Szerokie pole obserwacji, o czym już wspominałam wcześniej, jest w tym wypadku bardzo potrzebne. Gdy przykładowo przyjrzymy się zmianom, jakie dokonały się w ciągu wieków w przestrzennych formacjach czasownikowych, widzimy, że kierunek zachodzących przeobrażeń jest w tym wypadku podobny. Liczba prefiksów – wyznaczników ablatywności zmniejsza się. Zanika przedrostek *u-* w tej funkcji, *z(s)-* specjalizuje się we wskazywaniu relacji wertykalnej, formant *za-*, kiedyś ablatywny, z czasem przejmuje funkcję tylko adlatywną (Janowska, 1999; Wróbel, 1984). Dodajmy, że wahania w oznaczaniu relacji przestrzennej, nieco podobne jak w wypadku wspomnianego prefiksu *za-*, dostrzeżemy również w przysłówkach i w wyrażeniach przyimkowych, por. *opodal* w historii mógł wskazywać i na znaczną odległość, i bliskość. Mamy zatem do czynienia z pewną ogólną tendencją rozwojową.

Ale są jeszcze inne aspekty rozwoju wtórnych przyimków przestrzennych, pomijane do tej pory w analizach. Otóż problemem są nie tylko same środki wyrażania związków przestrzennych, lecz także sposób oglądu rzeczywistości. To niewątpliwie najtrudniejszy obszar badań. Opis przestrzenny wbrew pozorom nie jest bowiem obiektywny, zawsze konieczne jest przyjęcie pewnego punktu widzenia. Pomocne zapewne byłyby ujęcia komparatystyczne, pozwalające uchwycić swoistości języka polskiego w tym względzie. I tak przykładowo Czesław Lachur zwraca uwagę na znamienne różnice między językiem polskim a rosyjskim:

¹⁰ Warto w tym miejscu przytoczyć wyjaśnienia Zdzisławy Krążyńskiej (2012, s. 243): „[...] narastająca tendencja polega na wprowadzeniu do wyrażen przyimkowych metajęzykowych wykładników rodzaju relacji (*z powodu czego*); w ten sposób dochodzi do jednoznacznego powiązania kategoryjnego znaczenia wyrażenia przyimkowego z określonym wykładnikiem językowym, jest on elementem dodanym do wyrażenia przyimkowego w pierwotnej (przyimek + element imienny) formie, nie jest to struktura nowa od podstaw, gdyż powstała w wyniku przekształcenia struktury dotychczasowej”.

Na przykład rosyjskim konstrukcjom ablatywnym (relacja «skąd»: z wnętrza) typu *Она выбежала из избы* – *wybiegła przed chatę (chałupę)* regularnie odpowiadają w polszczyźnie konstrukcje o semantyce adlatywnej «dokąd» [...]. Przykłady te są wykładnikami tej samej relacji przemieszczenia, a mianowicie ruchu przedmiotu z obszaru zamkniętego do obszaru otwartego, implikując przecięcie pewnej granicy (Lachur, 2008, s. 440).

Jak już wspomniałam, badania tego typu w ujęciu historycznym są jednak bardzo kłopotliwe, brakuje nam bowiem odpowiednich narzędzi badawczych.

Przyimki przestrzenne do tej pory analizowane były w kontekście rozwoju całej klasy przyimkowej. Stąd też zainteresowanie głównie formami spetryfikowanymi i znacznie ograniczony ogląd materiału historycznego. Niewątpliwie omawiane tu przyimki tworzą, co starałam się pokazać, grupę specyficzną, ale nie tylko dlatego, że stanowią najstarszą warstwę przyimków wtórnych i zachowują pewne charakterystyczne cechy z tym związane. O ich swoistości decyduje też związek z wieloma innymi klasami wyrazów – wyznacznikami relacji przestrzennych. Ta wzajemna zależność, wyznaczająca ewolucję w opisie przestrzennym, wymaga gruntownych badań.

Bibliografia

- Danielewiczowa, M. (2011). Wieloznaczność – skaza na języku czy na jego opisie? W: M. Bańko & D. Kopcińska (Red.), *Różne formy, różne treści* (ss. 37–48). Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Frankowska, M. (1990). Zmiany językowe a funkcja pragmatyczna (na przykładzie konstrukcji z zamiast < stp. miasto). *Studia Gramatyczne*, 9, 175–187.
- Genette, G. (1976). Przestrzeń i język. *Pamiętnik Literacki*, 67(1), 227–232.
- Janowska, A. (1999). *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe UŚ.
- Janowska, A. (2015). *Kształtowanie się klasy polskich przyimków wtórnych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe UŚ.
- Janowska, A. (w druku). *Problemy opisu klasy przyimków wtórnych w historii polszczyzny: Ekwiwalenty przyimkowe*.
- Karolak, S. (1993). Przyimek. W: K. Polański (Red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Klebanowska, B. (1971). *Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krążyńska, Z. (2006). Staropolskie konstrukcje z przyimkami w świetle tzw. przyimków złożonych. W: E. Koniusz & S. Cygan (Red.), *Staropolszczyzna piękna i interesująca* (T. 1). Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

- Krażyńska, Z. (2012). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami* (T. 5). Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Lachur, C. (1999). *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim*. Opole: UO.
- Lachur, C. (2008). O podstawach teoretycznych semantycznej kategorii ablatywności w językach słowiańskich. *Acta Polono-Ruthenica*, 13, 437–446.
- Lachur, C. (2010). O niektórych właściwościach struktury przyimków wtórnych w języku polskim. *Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць*, 2010(20), 87–92.
- Lachur, C. (2011). Niektóre uwagi o kształtowaniu się przyimkowego systemu przestrzennego w językach słowiańskich. *Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць*, 2011(22), 126–131.
- Lesz-Duk, M. (1993). Wtórne przyimki lokatywne w języku polskim. *Poradnik Językowy*, 1993(7), 402–414.
- Lesz-Duk, M. (2010). Wtórne przyimki przestrzenne we współczesnym języku polskim. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Językoznawstwo*, 2010(7), 95–106.
- Lesz-Duk, M. (2011). *Przyimki wtórne w języku polskim: Stan współczesny i ewolucja*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza.
- Menzel, T. (2007). Środki wyrażania perlattywu w Rozmyślaniu Przemyskim i w dziejach języka polskiego. W: R. Laskowski & R. Mazurkiewicz (Red.), *Amoenitates vel lepores philologiae* (ss. 242–254). Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Milewska, B. (2003a). *Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Milewska, B. (2003b). *Słownik polskich przyimków wtórnych*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Pawelec, R. (Red.). (2015). *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Semper.
- Wątor, I. (1976). *Rozwój funkcji wyrazów i wyrażen polskich od przysłówkowej do przyimkowej*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP.
- Węgiel, M. (2000). Opis syntaktyczny przysłówka na przykładzie leksemu „daleko”. *Polonica*, 20, 171–185.
- Wróbel, H. (1984). Słowotwórstwo czasowników. W: R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, & H. Wróbel (Red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*. Warszawa: PWN.
- Zaron, Z. (2005). Wykładnikami lokalizacji w czasie i przestrzeni – wyrażenia przysłówkowe czy / i przyimkowe? W: M. Grochowski (Red.), *Przysłówki i przyimki: Studia ze składni i semantyki języka polskiego* (ss. 45–56). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Słowniki, korpusy wraz ze stosowanymi skrótami

- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (Red.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego [SWar]* (T. 1–8). Warszawa: Kasa im. Mianowskiego. Pobrano 5 marca 2018, z <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=236&dirids=1&tab=3>
- Korpus GT projektu IMPACT, 1570–1756 [Korpus GT]. (b.d.). Pobrano 5 marca 2018, z http://poliarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/IMPACT_GT_1/

- Linde, S. B. (1951). *Słownik języka polskiego* [SL] (2. wyd., T. 1–6). Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. (Oryg. wyd. 1854–1860; przedruk Warszawa 1951). Pobrano 5 marca 2018, z <http://poliarp.wbl.klf.uw.edu.pl/sownik-lindego/>
- Narodowy Korpus Języka Polskiego [NKJP]. (b.d.). Pobrano 5 marca 2018, z <http://nkjp.pl/>
- Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W., i in. (Red.). (1880–1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [SGeogr]. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego. Pobrano 5 marca 2018, z <http://poliarp.wbl.klf.uw.edu.pl/sownik-geograficzny/>
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. (b.d.). Wydanie elektroniczne na stronie: <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> [SXVII / pocz.XVIII] oraz kartoteka *Słownika [KSXVII/XVIII]*.
- Doroszewski, W. (Red.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SDor] (T. 1–11). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, PWN.
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1966–2012). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SXVI] (T. 1–36). Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, IBL PAN. Pobrano 3 marca 2018, z <http://kpbk.umk.pl/publication/17781>
- Sławski, F. (Red.). (1976). *Słownik prasłowiański* (T. 1). Wrocław: Ossolineum.
- Urbańczyk, S. (Red.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [Sstp] (T. 1–11). Kraków: IJP PAN.
- Wyszukiwarka Poliarp. (b.d.). Pobrano 2 marca 2018, z <http://poliarp.wbi.klf.uw.edu.pl>

Bibliography (Transliteration)

- Danielewiczowa, M. (2011). Wieloznaczność – skaza na języku czy na jego opisie? In M. Bańko & D. Kopcińska (Eds.), *Różne formy, różne treści* (pp. 37–48). Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Frankowska, M. (1990). Zmiany językowe a funkcja pragmatyczna (na przykładzie konstrukcji z zamiast < stp. miasto). *Studia Gramatyczne*, 9, 175–187.
- Genette, G. (1976). Przestrzeń i język. *Pamiętnik Literacki*, 67(1), 227–232.
- Janowska, A. (1999). *Funkcje przestrzenne przedrostków czasownikowych w polszczyźnie*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe UŚ.
- Janowska, A. (2015). *Kształtowanie się klasy polskich przyimków wtórnych*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe UŚ.
- Janowska, A. (in press). *Problemy opisu klasy przyimków wtórnych w historii polszczyzny: Ekwiwalenty przyimkowe*.
- Karolak, S. (1993). Przyimek. In K. Polański (Ed.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- Klebanowska, B. (1971). *Znaczenia lokatywne polskich przyimków właściwych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Krążyńska, Z. (2006). Staropolskie konstrukcje z przyimkami w świetle tzw. przyimków złożonych. In E. Koniusz & S. Cygan (Eds.), *Staropolszczyzna piękna i interesująca* (Vol. 1). Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

- Krażyńska, Z. (2012). *Staropolskie konstrukcje z przyimkami* (Vol. 5). Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne.
- Lachur, C. (1999). *Semantyka przestrzenna polskich przyimków prefigowanych na tle rosyjskim*. Opole: UO.
- Lachur, C. (2008). O podstawach teoretycznych semantycznej kategorii ablatywności w językach słowiańskich. *Acta Polono-Ruthenica*, 13, 437–446.
- Lachur, C. (2010). O niektórych właściwościach struktury przyimków wtórnych w języku polskim. *Linhvistychni studii: Zbirnyk naukovykh prats'*, 2010(20), 87–92.
- Lachur, C. (2011). Niektóre uwagi o kształtowaniu się przyimkowego systemu przestrzennego w językach słowiańskich. *Linhvistychni studii: Zbirnyk naukovykh prats'*, 2011(22), 126–131.
- Lesz-Duk, M. (1993). Wtórne przyimki lokatywne w języku polskim. *Poradnik Językowy*, 1993(7), 402–414.
- Lesz-Duk, M. (2010). Wtórne przyimki przestrzenne we współczesnym języku polskim. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria: Językoznawstwo*, 2010(7), 95–106.
- Lesz-Duk, M. (2011). *Przyimki wtórne w języku polskim: Stan współczesny i ewolucja*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza.
- Menzel, T. (2007). Środki wyrażania perlatywu w Rozmyślaniu Przemyskim i w dziejach języka polskiego. In R. Laskowski & R. Mazurkiewicz (Eds.), *Amoenitates vel lepores philologiae* (pp. 242–254). Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Milewska, B. (2003a). *Przyimki wtórne we współczesnej polszczyźnie*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Milewska, B. (2003b). *Słownik polskich przyimków wtórnych*. Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Pawelec, R. (Ed.). (2015). *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Semper.
- Wątor, I. (1976). *Rozwój funkcji wyrazów i wyrażen polskich od przysłówkowej do przyimkowej*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP.
- Węgiel, M. (2000). Opis syntaktyczny przysłówka na przykładzie leksemu “daleko”. *Polonica*, 20, 171–185.
- Wróbel, H. (1984). Słowotwórstwo czasowników. In R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, & H. Wróbel (Eds.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*. Warszawa: PWN.
- Zaron, Z. (2005). Wykładnikami lokalizacji w czasie i przestrzeni – wyrażenia przysłówkowe czy / i przyimkowe? In M. Grochowski (Ed.), *Przysłówki i przyimki: Studia ze składni i semantyki języka polskiego* (pp. 45–56). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Dictionaries and corpora

- Karłowicz, J., Kryński, A., & Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1900–1927). *Słownik języka polskiego [SWar]* (Vols. 1–8). Warszawa: Kasa im. Mianowskiego. Retrieved March 5, 2018, from <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=236&dirids=1&tab=3>
- Korpus GT projektu IMPACT, 1570–1756 [Korpus GT]. (n.d.). Retrieved March 5, 2018, from http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/IMPACT_GT_1/

- Linde, S. B. (1951). *Słownik języka polskiego* [SL] (2nd ed., Vols. 1–6). Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. (Original work published 1854–1860; Reprint Warszawa 1951). Retrieved March 5, 2018, from <http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/sownik-lindego/>
- Narodowy Korpus Języka Polskiego [NKJP]. (n.d.). Retrieved March 5, 2018, from <http://nkjp.pl/>
- Chlebowski, B., Sulimierski, F., Walewski, W., et al. (Eds.). (1880–1902). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [SGeogr]. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego. Retrieved March 5, 2018, from <http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/sownik-geograficzny/>
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. (n.d.). Wydanie elektroniczne na stronie: <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> [SXVII / pocz.XVIII] oraz kartoteka *Słownika* [KSXVII/XVIII].
- Doroszewski, W. (Ed.). (1958–1969). *Słownik języka polskiego* [SDor] (Vols. 1–11). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo “Wiedza Powszechna”, PWN.
- Mayenowa, M. R., & Pełowski, F. (Eds.). (1966–2012). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SXVI] (Vols. 1–36). Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, IBL PAN. Retrieved March 3, 2018, from <http://kpbk.umk.pl/publication/17781>
- Sławski, F. (Ed.). (1976). *Słownik prasłowiański* (Vol. 1). Wrocław: Ossolineum.
- Urbańczyk, S. (Ed.). (1953–2002). *Słownik staropolski* [Sstp] (Vols. 1–11). Kraków: IJP PAN.
- Wyszukiwarka Poliqarp. (n.d.). Retrieved March 2, 2018, from <http://poliqarp.wbi.klf.uw.edu.pl>

Some remarks about the development of secondary spatial prepositions

Summary

The literature devoted to spatial prepositions is quite abundant. The present article constitutes a recapitulation of the historical research which has heretofore been done on the subject. It is also an attempt at presenting the general characteristics of the evolution undergone by the class of units being described. This class is treated here in a broad manner, taking into account also equivalence.

Spatial prepositions are the oldest layer of secondary forms and as far as many aspects are concerned, they constitute a very peculiar group. The attention of the scholar is drawn to lexemes such as *blisko* [close to, near] and the complex prepositions such as *zza*, *poza*, *spoza* [from behind, beyond, from beyond], which emerged quite late. Properties which are important for

the evolution of the prepositions in question also include the considerable number of their variants.

The direction of their evolution is quite clear also as far as their functions are concerned. The Polish language inherited from the Proto-Slavonic language precise distinctions of proximity, in contradistinction to the ablative content or expressions of considerable distances, which are indicated in a relatively general manner. The development of secondary prepositions emphasizes these properties of spatial description even further. As years went by, the disproportion between the indications of approaching and departing, of being near and being far away, did not diminish. On the contrary, it increased.

The peculiarity of secondary prepositions is determined by their relationship with other classes of words that also describe spatial relations. Without doubt, this mutual relationship, which determines the evolution in spatial description, requires in-depth research.

Kilka uwag o rozwoju wtórnych przyimków przestrzennych

Streszczenie

Literatura poświęcona przyimkom przestrzennym jest dość bogata. Niniejszy artykuł stanowi podsumowanie dotychczasowych badań historycznych i jednocześnie próbę ogólnej charakterystyki ewolucji omawianej klasy jednostek. Klasa ta traktowana jest tu szeroko, również z uwzględnieniem ekwiwalencji.

Przymyki przestrzenne stanowią najstarszą warstwę form wtórnych i tworzą grupę pod wieloma względami specyficzną. Zwracają uwagę leksemy typu *blisko* oraz dość późno utworzone przymyki złożone typu *zza*, *poza*, *spoza*. Do cech ważnych dla ewolucji omawianych przymyków zalicza się również znaczną wariantywność.

Kierunek ich ewolucji jest dość wyrazisty także pod względem pełnionych funkcji. Polszczyzna odziedziczyła po prasłowiańszczyźnie szczegółowe wyróżnianie relacji bliskości w odróżnieniu od dość ogólnie wskazywanych treści ablatywnych czy określeń znacznych odległości. Rozwój przymyków wtórnych

te cechy opisu przestrzennego jeszcze mocniej uwypukla. Dysproporcja między wskazaniem zbliżanie–oddalanie, blisko–daleko z biegiem lat nie zmniejsza się, a wręcz przeciwnie – rośnie.

O swoistości przyimków wtórnych decyduje związek z wieloma innymi klasami wyrazów – wyznacznikami relacji przestrzennych. Ta wzajemna zależność, wyznaczająca ewolucję w opisie przestrzennym, niewątpliwie wymaga gruntownych badań.

Keywords: secondary prepositions; spatial relations; history of the Polish language; language evolution

Słowa kluczowe: przyimki wtórne; relacje przestrzenne; historia języka polskiego; ewolucja języka

Aleksandra Janowska, Department of Lexicology and Semantics, Irena Bajerowa Institute of the Polish Language, University of Silesia in Katowice

Correspondence: aleksandra.janowska@us.edu.pl

This work was financed within the statutory activities of the Institute of the Polish Language, University of Silesia in Katowice.

Competing interest: The author has declared she has no competing interests.